

Joanna Karbowska-Berent

Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia

Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

ROZPRAWA HABILITACYJNA

Joanna Karbowska-Berent

Dezynfekcja chemiczna zabytków na podłożu papierowym – skuteczność i zagrożenia

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

Recenzentki

Marzena Ciechańska

Beata Gutarowska

Opracowanie redakcyjne

Iwona Wakarecy

Projekt okładki

Monika Pest

Na okładce wykorzystano prace:

© Jag_cz – Fotolia.com oraz © Sylvie Bouchard – Fotolia.com

ISBN 978-83-231-3088-8

Copyright © by Wydawnictwo Naukowe
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

Toruń 2014

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. (56) 611 42 95, fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Druk i oprawa: Drukarnia WN UMK
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

Spis treści

Podziękowania	9
Skróty i oznaczenia stosowane w pracy	11
1. Wstęp	13
2. Stan zagadnienia	15
2.1. Papier – powstawanie i zastosowania	15
2.2. Biodeterioracja papieru	28
2.2.1. Główne składniki obiektów papierowych	29
2.2.2. Czynniki środowiskowe wpływające na biodeteriorację papieru	34
2.2.3. Mechanizmy biodeterioracji zabytków na podłożu z papieru	38
2.2.4. Inne objawy rozwoju grzybów strzępkowych na papierze	45
2.2.5. Objawy rozwoju podstawczaków na papierze	54
2.2.6. Objawy rozwoju bakterii na papierze	54
2.2.7. Foxing	56
2.3. Dezynfekcja – zagadnienia ogólne	59
2.3.1. Regulacje prawne dotyczące produktów biobójczych	59
2.3.2. Podział biocydów ze względu na budowę chemiczną i mechanizmy oddziaływania na drobnoustroje	61
2.3.3. Specyfika dezynfekcji zabytków na podłożu z papieru	63
2.3.3.1. Dezynfekcja masowa zbiorów <i>in situ</i>	65
2.3.3.2. Dezynfekcja masowa zbiorów poza miejscem ich przechowywania	68
2.3.3.3. Metody dezynfekcji pojedynczych obiektów	71
2.3.3.4. XXI wiek – wiek bez dezynfekcji zbiorów na papierze?	78
3. Cele pracy	79
4. Materiały i metody badań	81
4.1. Preparaty biobójcze	81
4.2. Mikroorganizmy i podłoża hodowlane	84
4.3. Oznaczanie skuteczności preparatów biobójczych wobec grzybów	84
4.3.1. Metoda dyfuzyjna krążków bibułowych	84

4.3.2.	Oznaczanie skuteczności dezynfekcji metodą kąpeli	85
4.3.2.1.	Kąpiele krążków pożywki ze wzrostem grzybów	85
4.3.2.2.	Kąpiele papieru ze wzrostem grzybów	86
4.3.2.3.	Obliczanie stopnia redukcji liczebności grzybów po dezynfekcji	89
4.3.3.	Oznaczanie skuteczności dezynfekcji za pomocą gazów i par	89
4.3.3.1.	Zamgławianie preparatem QAC-5	89
4.3.3.2.	Działanie waporyzowanym nadtlakiem wodoru i ozonowanie	91
4.3.3.3.	Dezynfekcja w parach 4-chloro-3-metylofenolu i olejków eterycznych	92
4.4.	Badania wpływu dezynfekcji na właściwości papieru	95
4.4.1.	Charakterystyka papierów testowanych i ich dezynfekcja	95
4.4.2.	Oznaczanie pozostałości preparatów biobójczych w papierach po dezynfekcji	96
4.4.3.	Oznaczanie pH papieru po dezynfekcji	97
4.4.4.	Analiza właściwości optycznych papieru po dezynfekcji	97
4.4.5.	Analiza właściwości wytrzymałościowych papieru po dezynfekcji . .	99
4.4.6.	Ocena higroskopijności papieru	99
4.4.7.	Oznaczanie liczby miedziowej	101
4.5.	Określanie wpływu dezynfekcji na nośniki pisma i obrazu na papierze . . .	101
5.	Wyniki	103
5.1.	Skuteczność wybranych preparatów biobójczych wobec mikroorganizmów	103
5.1.1.	Wrażliwość grzybów strzępkowych oceniana metodą dyfuzyjną krążków bibułowych	103
5.1.2.	Skuteczność kąpeli dezynfekujących dla krążków pożywki ze wzrostem grzybów	111
5.1.3.	Skuteczność kąpeli dezynfekujących dla papieru ze wzrostem grzybów	121
5.1.3.1.	Papier z mieszaniną grzybów	121
5.1.3.2.	Papier z pojedynczymi szczepami grzybów	122
5.1.4.	Skuteczność dezynfekcji przy zastosowaniu par, gazów lub mgły . . .	126
5.1.4.1.	Zamgławianie preparatem QAC-5	126
5.1.4.2.	Działanie waporyzowanego nadtlaku wodoru i ozonu	128
5.1.4.3.	Działanie par 4-chloro-3-metylofenolu i olejków eterycznych	129
5.2.	Wpływ preparatów biobójczych na właściwości papieru	132
5.2.1.	Charakterystyka właściwości fizykochemicznych roztworów do dezynfekcji zabytkowego papieru	132
5.2.2.	Pozostałości związków aktywnych w papierach testowych po dezynfekcji	133
5.2.3.	Zmiany pH papierów testowych po dezynfekcji	135
5.2.4.	Zmiany właściwości optycznych papierów po dezynfekcji	139

5.2.5. Zmiany właściwości wytrzymałościowych papierów po dezynfekcji .	145
5.2.6. Zmiany higroskopijności papieru	150
5.2.7. Zmiany liczb miedziowych papieru po dezynfekcji	150
5.3. Wpływ dezynfekcji na media na papierze	151
6. Dyskusja	169
6.1. Ocena metod badania skuteczności zwalczania grzybów strzępkowych na zabytkowym papierze	169
6.2. Ocena zastosowanych preparatów biobójczych i metod dezynfekcji w odniesieniu do zabytkowego papieru	172
6.3. Wrażliwość grzybów strzępkowych na zastosowane produkty biobójcze . .	188
6.4. Znaczenie uzyskanych wyników dla konserwacji zabytków na podłożu papierowym	189
7. Wnioski	193
8. Literatura	197
9. Summary	215

1. Wstęp

Związki nauk przyrodniczych z naukami o sztuce są rozmaitej natury. Większość składników dzieł sztuki i zabytków historycznych wywodzi się ze źródeł naturalnych. Należą do nich bowiem: drewno, papier złożony z włókien roślinnych z dodatkiem klejów skrobiowych lub żelatynowych, tkaniny z włókien roślinnych lub zwierzęcych, skóry zwierzęce, kamień, naturalne pigmenty mineralne, barwniki pochodzenia roślinnego lub zwierzęcego, spoiwa używane w malarstwie. Dopiero w sztuce współczesnej pojawiły się tworzywa sztuczne, syntetyczne kleje i barwniki.

W ciągu wielu lat użytkowania, eksponowania bądź przechowywania obiekty te przeważnie ulegały powolnemu niszczeniu wskutek działania czynników fizycznych, takich jak wahania temperatury, nasłonecznienie, wiatry, oraz związków chemicznych. Szkodliwie działające związki chemiczne mogły być zawarte w samych obiektach, na przykład kwaśne związki w papierach XIX-wiecznych, lub mogły stanowić zanieczyszczenia powietrza (dیتlenek siarki, tlenki azotu i in.). Do zniszczeń zabytków w znacznym stopniu przyczyniała się woda, zarówno jako rozpuszczalnik powodujący przemieszczanie się soli w murze czy migrację barwników i tuszy w papierze, jak i jako nieodzowny czynnik współtworzący środowisko, w którym mogą rozwijać się organizmy żywe – bakterie, grzyby, glony, porosty, mchy, a także paprocie i rośliny nasienne. To właśnie ich rozwój i niszcząca działalność wobec zabytków stanowi kolejne miejsce styku przyrody i sztuki, a jednocześnie jest przyczyną powstania nowej dziedziny nauki, zajmującej się badaniem biodeterioracji i ochroną zabytków przed zniszczeniami biologicznymi.

Ochrona zabytków przed mikroorganizmami rozwija się na świecie i w Polsce od lat 60. XX w. i obejmuje wiedzę o mikroorganizmach niszczących zabytki, mechanizmach biodeterioracji oraz preparatach biobójczych i metodach dezynfekcji. Mimo że dotąd zgromadzona wiedza na temat zwalczania mikroorganizmów jest ogromna, nie może być bezpośrednio przeniesiona na pole dezynfekcji zabytków, ponieważ

trzeba najpierw uwzględnić specyfikę tej dziedziny. Oznacza to przede wszystkim, aby proponowane konserwatorom zabytków preparaty biobójcze i metody, poza oczywistym postulatem wysokiej skuteczności działania dezynfekującego, w żaden sposób niekorzystnie nie wpływały na substancję zabytkową ani bezpośrednio po aplikacji, ani w długim czasie. W niniejszej książce przedstawiono wyniki badań, na ile dostępne obecnie na rynku biocydy i metody ich stosowania spełniają te wymagania w odniesieniu do zabytków na podłożu papierowym. Wiedza ta ma pomóc konserwatorom w podjęciu decyzji, jaki preparat biobójczy i jaką metodę dezynfekcji należy wybrać dla konkretnego zabytku.

2. Stan zagadnienia

2.1. Papier – powstawanie i zastosowania

Od początku istnienia ludzie starali się przekazywać swoje myśli i doświadczenia innym ludziom i kolejnym pokoleniom. Wynalezienie w Chinach papieru przed ok. dwoma tysiącami lat i następnie rozprzestrzenienie się tego wynalazku na cały świat wniosło ogromny wkład do rozwoju cywilizacji. Papier jest przede wszystkim używany do zapisywania informacji – stanowi więc podłoże rękopisów, dokumentów, projektów, map, globusów, korespondencji prywatnej i urzędowej (ryc. 2.1–2.4). Na papierze powstały i nadal powstają miliony egzemplarzy książek, gazet, czasopism, druków ulotnych czy reklamowych (ryc. 2.5 i 2.6). Prawie od razu po wynalezieniu papier trafił do pracowni artystów, którzy tworzyli na nim dzieła artystycznej kaligrafii, rysunki, grafiki, akwarele, pastele, plakaty, projekty i in. Na papierze powstawały prace wielkich mistrzów – szkice i rysunki Leonarda da Vinci, Michała Anioła, Rembrandta, drzeworyty i miedzioryty Albrechta Dürera, Rembrandta, Francesca Goi, Władysława Skoczylasa, akwarele Juliana Fałata, Piotra Michałowskiego, pastele Edgara Degasa, Stanisława Wyspiańskiego, Witkacego, Pabla Picassa i innych (ryc. 2.7–2.12). Liczne na całym świecie są kolekcje fotografii wykonanych różnymi technikami, a także pocztówek i znaczków pocztowych (ryc. 2.13). Eleganckie damy używały wachlarzy o papierowym obleczeniu, pokrytym malowidłami. Obecnie papier jest nie tylko podłożem dla pisma, druku lub obrazu, ale bywa samodzielny dziełem sztuki, bowiem artyści tworzą z niego rzeźby, stroje i reliefy. Papier jest uniwersalny i wszechobecny – w każdym muzeum, nawet muzeum techniki, znajduje się kolekcja zbiorów na podłożu papierowym (Wojtczak, 2012).

Historię papieru można podzielić na dwa etapy: pierwszy, zapoczątkowany prawdopodobnie w I w. n.e., w którym arkusze papieru, tzw. ręcznie czerpanego, wykonywano ręcznie, i drugi, zapoczątkowany wynalezieniem maszyny papierniczej w 1799 roku.

Istota wytwarzania papieru w obu procesach technologicznych pozostaje niezmienna i polega na sporządzeniu wodnej zawiesiny włókien celulozowych, a następnie odsączeniu jej na gęstym sicie, tak aby woda odpłynęła, a na sicie zatrzymały się włókna celulozowe. Podczas wysychania włókna sklejają się ze sobą, tworząc arkusz. Aby uczynić arkusz włókien celulozowych przydatnym do pisania lub drukowania, wymagane jest tzw. zaklejenie. Dodatek kleju zmniejsza zdolność arkusza do wchłaniania cieczy, w tym wody, atramentu, farb drukarskich, a także zwiększa wytrzymałość i sztywność papieru (Dąbrowski i Siniarska-Czaplicka, 1991, Daniels, 2006).

W Chinach, w pierwszych wiekach po wynalezieniu papieru, które przypisuje się chińskiemu ministrowi Caj Lunowi, surowcami do jego wytwarzania były głównie włókna łykowe preparowane z drzew i krzewów, np. morwy papierniczej (*kōzo*), starych sieci rybackich, szmat konopnych i lnianych, młodych pędów bambusa, słomy, z czasem także zużytego papieru. W trakcie intensywnego ubijania rozdrobnionych surowców młotami w zawieszynie wodnej następowało tzw. mielenie, którego głównym efektem było rozluźnienie struktury włókien (rozwłóknianie, fibrylacja wewnętrzna) oraz uszkodzenie ich powierzchni (fibrylacja zewnętrzna). Powstałą zawieszinę czerpano za pomocą prostych form, tzw. pływających, lub bardziej skomplikowanych, tzw. zanurzeniowych z ruchomym sitem. Na formach pozostawały warstwy zdeintegrowanych włókien roślinnych, które po wyschnięciu tworzyły arkusz papieru (Przybysz, 1997, Dąbrowski, 2001).

Podstawowym zastosowaniem papieru w Chinach było użycie go jako podłoża dla pisma, artystycznej kaligrafii lub malarstwa, a także jako podłoża odbitek drzeworytniczych. Z Chin technologia wytwarzania papieru przeniknęła do Korei (372 lub 384 r.), do Japonii (610 r.) i za pośrednictwem Nepalu do Indii (850 r.). W Korei po raz pierwszy zastosowano barwienie papieru w masie oraz wynaleziono papierowe koperty. W Japonii papier znalazł szerokie zastosowanie w wyposażaniu mieszkań, do wytwarzania odzieży i tkanin z nici z opłotem papierowym. Już ok. 300 r. papier wytwarzano w oazach Azji Środkowej. W 712 r. arabski wódz ibn Kutayba zdobył Samarkandę, w której działało kilka warsztatów papierniczych. Docenił on papier jako podłoże nadające się do propagowania Koranu i odtąd nastąpiło szybkie przemieszczanie się tego wynalazku na wszystkie terytoria opanowywane przez Arabów – od rzeki Indus i gór Tien-szan na wschodzie aż do Pirenejów i Atlantyku na zachodzie. Spowodowało to m.in. zahamowanie, a w X w. całkowite wstrzymanie wytwarzania papirusu (Turner i Skiöld, 1983, Dąbrowski, 2001).

W roku 711 Arabowie pokonali Wizygotów na Półwyspie Iberyjskim i założyli niezależny emirat, a później kalifat ze stolicą w Kordobie. W tym nowym państwie arabskim nastąpił szybki rozwój gospodarczy, czemu towarzyszył rozkwit kultury i nauki. W mieście Xativa (obecnie San Felipe w Walencji) już w XI w. działały warsz-

Jednocześnie proszę Cię o następującą
 informację. Treva, starsza córka moja,
 majechać w końcu czerwca na miesiąc
 w góry dla poprawienia zdrowia.
 Posiada wzdarcany kocioł 1000 metrów.
 Mógłbyś przez znajome osoby w Gre-
 noble mogła nam wskazać, w której
 części miasta, odpowiedni dla niej
 hotel lub pensjonat, ustawiony,
 osłonięty od wiatrów, na stoku
 wzgórz, nie zaś w głębi wales-
 niowej doliny, - jeżeli można lasy
 w pobliżu. Podobno kocioł Gravié
 Charreux są odpowiednim miejscem.
 Nie chodzi o zbytek ani o pałac,
 ale o czysty dom, dobrą zaporę
 i możliwość ciepłej kąpieli. Cóż proszę
 nie ona znaleźć średnią, - leubandię
 i jej męża na parę tygodni
 do niej przyjechać. Gdybyś Ty lub
 córka Twoja słyszały o odpowiednim
 miejscu, bądź wina rodzimego za
 wiadomości.

Do miłego zdrowia
 M. Curie

BK 2630

Ryc. 2.1. Autograf listu Marii Curie-Skłodowskiej do Zosi Kowalewskiej
 z 14.05.1930 r. (papier maszynowy, atrament brązowy) (stan po konserwacji,
 fot. M. Pronobis-Gajdzis i J. Czuczko). Ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej PAN
 w Kórniku (nr inwent. BK 2630)